

prof. dr hab. Józef Kaś
Katedra Współczesnego Języka Polskiego
Wydział Polonistyki UJ
jozef.kas@uj.edu.pl

Problemy etnolingwistycznego słownika gwarowego

Plan wystąpienia

1. Ogólny charakter planowanego litewskiego słownika gwarowego.
2. Teoretyczne i praktyczne problemy definiowania w gwarowym słowniku etnolingwistycznym.

Ad 1. Ogólny charakter planowanego słownika

(na podstawie informacji uzyskanych od Pani Prof. K. Rutkovskiej).

Z tej ogólnej charakterystyki wynikają rozwiązania praktyczne, omawiane i proponowane w dalszej części wystąpienia.

- słownik o etnolingwistycznym (nie strukturalnym) charakterze
- słownik pełny (nie dyferencyjny, nie tematyczny)
- słownik z definicjami językowymi, a nie encyklopedycznymi
- słownik opracowywany przez zespół (nie przez jednego autora)
- słownik opracowywany na podstawie materiałów dawnych i współczesnych

Słownik o etnolingwistycznym (nie strukturalnym) charakterze

To słownik, w którym wyraz hasłowy występuje nie tylko w kontekście językowym (leksykalnym i gramatycznym), ale też kulturowym, a więc zawiera:

- opis zwyczajów, obrzędów, wierzeń
- lokalny system wartości
- humor, opis relacji społecznych
- opis i fotograficzną dokumentację kultury materialnej

Ad 2. Teoretyczne i praktyczne problemy definiowania w gwarowym słowniku etnolingwistycznym

Typy definicji słownikowych i ich uzasadnienie

1. Definicja prosta, wynikająca z językowo-kulturowej wspólnoty zapisanej w gwarze i języku ogólnonarodowym
 - a. definicja typu: *w znaczeniu ogólnopolskim*: (przy zgodności semantycznej i formalnej, tj. brzmieniowej, wyrazu w obu systemach). Przy stosowaniu takiej definicji konieczne jest jej uzupełnienie w polu „cytat” typowymi kolokacjami lub jednoznacznymi cytatami:

definicja bez żadnego rozszerzenia: (tylko w znaczeniu ogólnopolskim)

KROWA rz. ż w znaczeniu ogólnopolskim: *Dojść krowe. Paść krowy. Krowa mieryndzo* [‘przeżuwa pokarm]

KOPERTA rz. ż w znaczeniu ogólnopolskim: *Znacek sie nabijo na koperte;*

Kolokacje lub jednoznaczny cytat są konieczne, kiedy definicję **w znaczeniu ogólnopolskim** stosujemy przy jednym ze znaczeń hasła wieloznacznego:

KURA rz. ż

1. w znaczeniu ogólnopolskim: *Cubato kura. Kura gdoce. Kura sie piyrzi na jesiyni*

2. ‘samica głuszca, cietrzewia lub kuropatwy’

definicja rozszerzona o informacje etnograficzne:

KOPER *rz. mnż* w znaczeniu ogólnopolskim; **używany jako przyprawa i jako środek leczniczy dla dzieci przeciwko wzdęciom; (*Anethum*):**

b. definicja typu: **'ogpol.'** (przy zgodności semantycznej, ale występujących niewielkich różnicach formalnych (fonetycznych) wyrazów w obu systemach):

LEGITYMACYJO *rz. ż* 'ogpol. legitymacja':

LEGURALNIE *przysł.* 'ogpol. regularnie':

LELITO *rz. n* 'ogpol. jelito':

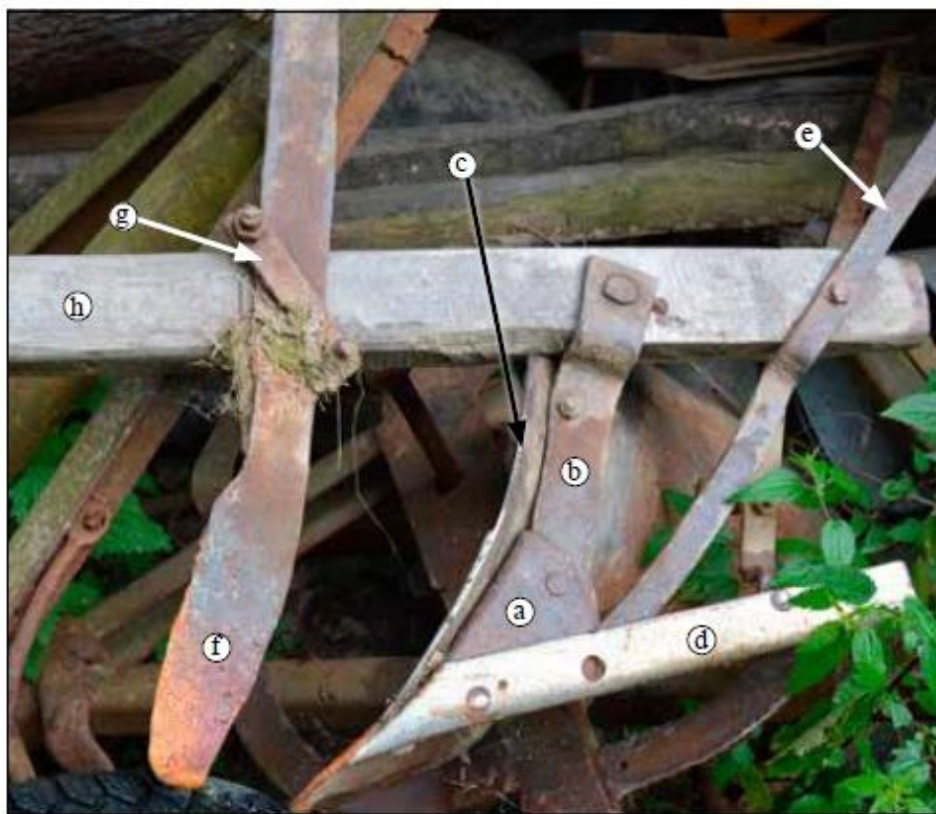
c. definicje typu **w znaczeniu ogólnopolskim:** i **'ogpol.**
można stosować również w odniesieniu do haseł gwarowych, których semantyka jest taka sama jak w języku definiującym (polskim - litewskim), ale mogą mieć inne treści kulturowe, np. **WESELE**. Znaczenie jest tu to samo w obu systemach ('przyjęcie z okazji ślubu'). Lokalna kultura ujawnia się zatem nie w definicji, ale w przebiegu wesela, funkcji poszczególnych jego uczestników, w przyśpiewkach itd. Dlatego hasła tego typu są ilustrowane licznymi i długimi cytatami. W cytatach zapisany jest cały smak i urok lokalnej kultury.

Definicja „szkatułkowa” („szufladkowa”), czyli zawierająca wyrazy o charakterze odsyłaczy wewnątrzsłownikowych

Stosowanie takich definicji jest wygodne zwłaszcza w opisach konstrukcji technicznych. Wyraz pisany tu dużymi literami jest wyrazem hasłowym w słowniku. Taki zabieg pozwala uniknąć tworzenia definicji skomplikowanych, a przez to mało czytelnych (za każdym wyrazem pisany wersalikami kryje się osobna definicja!).

KYRPIEC *rz. mnż* ‘żelazny element konstrukcyjny pługa konnego, łączący SŁUPICĘ, ODWALNICĘ i PŁUZ’

KYRPIEC *rz. mnż* ‘żelazny element konstrukcyjny pługa konnego, łączący SŁUPICĘ, ODWALNICĘ i PŁUZ’

Kyrpiec I 2 – Pon [kirypiec – BD, Dbn, Kś, MC]; fot. JK

a – kyrpiec

b – słupica – BD, BT, Ch, Chab, CzD, Czr, Hrk, Łop, Mn, Pcz, Por, StB, Wit, Wys, Zak [słubica – Łop]

c – odwalnica – BańN, BD, BT, Chab, Czr, Czr, NT, Pcz, Pn, Por, Rok, StB, Wys [blacha – Czr, Dbn, Hrk, Łop, Mn, Mrs, Ost; deska – Rok, Wit; odkładnica – Ch; pluzno deska – Por, Zak; skrzydło – Dbn]

d – pluz – Ch, Czr, Dbn, GID, Hrk, Ost, Zak [odzogóniec – Pon; odzogónik – Wys; spluz – StB; wrzynt – Chab]

e – noga – BańN, BD, BT, Ch, Hrk, Łop, Mn, Pcz, Pn, Pon, Rok, StB, Wit, Wys [nozka – Ost]

f – trząsło – ogpodh. [strząsło – Mn]

g – pynto – StB [kluc – Pon]

h – grzondziyl

3. Definicje pojęć szczególnie ważnych dla lokalnej kultury, zwłaszcza kulturemów.

Od definicji takich haseł w słowniku gwarowym oczekuje się znacznie więcej niż można wyczytać ze słownika języka ogólnego (ogólnopolskiego). Mówiłem już o tym problemie na konferencji w Wilnie we wrześniu tego roku.

GÓRALSKI

USJP: *etn.* «rodzaj szybkiego tańca górali (zwłaszcza podhalańskich)»

ILGiKP: ‘charakterystyczny dla Podhala taniec, w którym bierze udział jedna para (jeden tancerz może też tańczyć z kilkoma TONIECNICAMI), składający się z cyklu figur, zakończonego ZWYRTANIEM, będący solowym popisem tancerza i tancerki; tańcząca para wykonuje odmienne kroki i nie trzyma się podczas tańca, ale porusza się swobodnie obok siebie’: (+ cytaty)

OSCYPEK

USJP: «wędzony ser o wrzecionowatym lub walcowatym kształcie, wyrabiany przez górali z mleka owczego»

ILGiKP: 'twardy ser podpuszczkowy, tj. robiony z sera uzyskanego przez KLAGANIE mleka owczego (rzadziej krowiego), formowany ręcznie, mający stożkowate końce, solony i wędzony. Porcję SYRA na *oscypek* odmierza się CYRPOKIEM. Po wyjęciu SYRA z CYRPOKA przebija się go drutem i formuje się wstępnie rękami, wygniatając serwatkę i nadając mu cylindryczny i stożkowaty kształt. Następnie na środkową część (BRZUCH) nakłada się rozpołowioną FORMĘ z wyrzeźbionymi wzorami i ugniata się dokładnie stożkowate końce. Następnie wyciąga się drut, a końce ozdabia się małą drewnianą KÓŃCOWKĄ. Po całkowitym uformowaniu *oscypka* i zdjęciu FORMY wkłada się go do ROSOŁU, w którym moczony jest ok. 24 godziny (wbijany wcześniej drut służy zrobieniu w *oscypku* kanaliku, którym wcześniej wyciskana jest ZYNTYCA, a następnie słony roztwór łatwiej wnika do środka). Po wyjęciu z ROSOŁU jest suszony na niskiej półce, a następnie kładziony pionowo na PODYSORZE, gdzie wędzi się ok. 3-4 dni. Po uwędzeniu nabiera słomkowego koloru. Nie psuje się nawet przez kilka miesięcy. Za prawdziwy *oscypek* uważany jest ten zrobiony wyłącznie z mleka owczego; inne – z domieszką mleka krowiego lub z samego mleka krowiego traktowane są jako oszukaństwo': (+ cytaty zawierające m.in. szczegółowy opis wyrobu tego sera)

Oscypek

BACA

USJP: *etn.* «starszy pasterz, zwierzchnik juhasów pasących owce w polskich Karpatach»

ILGiKP: 'gospodarz SAŁASU i wypasu owiec, przełożony pasterzy owiec na hali. Baca nie pasie osobiście owiec, a tylko nadzoruje pracę JUHASÓW i HONIELNIKÓW. Do obowiązków bacy należy: nadzorowanie liczebności stada, dbanie o zdrowie owiec i pasterzy, troska o wyżywienie pasterzy oraz **wyrób OSCYPKÓW i SYRA**. Jego obowiązkiem jest też nadzorowanie WATRY, by ta nie zgasła ani na chwilę w ciągu całego sezonu. Zagaśnięcie WATRY może bowiem spowodować na SAŁAS prawdziwe nieszczęścia, nawet czyjaś śmierć. Z ojca na syna przechodziło nie tylko zajęcie bacowskie, ale też tajemna wiedza dotycząca leczenia ludzi i zwierząt oraz praktyk magicznych. Baca zabierał w hale owce własne oraz cudze – powierzone mu przez miejscowych gospodarzy. Stąd też musiał mieć spory majątek, by w przypadku złego sezonu, padnięcia owiec itp. mógł wypłacić właścicielom owiec uzgodnioną wcześniej zapłatę za każdą owcę. Zdarzało się, że po kiepskim sezonie baca musiał sprzedawać część pola, by wypłacić gospodarzy. Honor i zaufanie były bowiem w najwyższej cenie. Współcześnie wielu baców zajmuje się wypasem owiec tylko z zamiłowania do tradycji rodzinnej, gdyż pasterstwo stoi na granicy opłacalności. Bacowie nie płacą właścicielom owiec (ci osiągną korzyści materialne ze sprzedaży jagniąt). Dawniej baca miał na SAŁASIE zastępcę – PODBACĘ. Atrybutem bacy jest FERULA – bacowskie berło':

Baca

Udój 1 - BT, Ch, Kś, Por, Szf, Wit; fot. JK; ze zbiorów JZP

a - udój w GRUDZIORCE

b - warzecha - BT, Czrw, Wit, Ząb [warula - Wit; warzonchew - Dsz; warzycha - Wit]

c - puciya - BD, Biel, BT, Ch, Kś, Łop, Mrs, Msz, Por, RW, Skr, Wit, Zak, Ząb [puciera - Kś, Łop, Md, Zbs, Por, Zak; pucierz - Md, Zbs; puciora - Czrw; pucyryz - BT, Zak; putyra - Dbn, Hrk, Łop]

SERDAK

USJP: *etn.* «rodzaj kamizelki; krótki kożuszek do pasa lub kurtka watowana bez rękawów»

ILGiKP: ‘wierzchnie okrycie męskie lub kobiece, bez rękawów, sięgające do pasa, szyte zazwyczaj z wyprawionej skóry baraniej z pozostawionym włosem, po brzegach obszyte BARANKIEM, zwykle też bogato zdobione wyszyciami; serdaki damskie różnią się od męskich tym, że wokół otworów na ręce zamiast WYNCLIKA występuje obramienie z czarnego BARANKA, a w zdobnictwie zamiast LISTKÓW z BOMBLAMI stosowane są drobne kwiatuszki, w warsztatach krawieckich wytwarzane są także kobiece serdaki zdobione haftem maszynowym’: (+ cytaty)

Serdak

Serdak damski

Serdok damski; fot. JK
a - kwatera - NT

Serdak męski

Serdok męski; fot. JK

4. Redakcyjne problemy związane z definiowaniem. Praca zespołowa a schematy definicyjne. Problem bardziej widoczny na negatywnym przykładzie definiowania 3 nazw zbóż w jednym ze słowników języka polskiego:

jęczmień 1. «zboże powszechnie uprawiane dla celów spożywczych, a także na paszę dla zwierząt»

żyto 1. «*Secale*, jedno z najważniejszych zbóż chlebowych»:

owies 1. «*Avena*, roślina zbożowa o kwiatostanie w kształcie wiechy, rosnąca w strefie umiarkowanej, uprawiana na paszę, a także dla celów spożywczych»

schemat 1: hiperonim ('zboże') + zastosowanie

schemat 2: nazwa łacińska (identyfikacja naukowa) + hiperonim

schemat 3: nazwa łacińska (identyfikacja naukowa) + hiperonim + kształt

Zatem: w 1. brak identyfikacji naukowej i opisu kształtu,

w 2. brak zastosowania i opisu kształtu

w 3. pełny schemat

Przyczyna braku jednolitego schematu definicyjnego? – Praca zespołowa + brak konsultacji autorów + brak nadzoru redaktora.

Inna definicja w ILGiPK, bo to **słowo szczególnie ważne dla lokalnej kultury:**

OWIES ‘podstawowy rodzaj zboża, uprawiany w regionie (ze względu na ostry klimat nie uprawiano żyta i pszenicy); wykorzystywany jako pasza dla zwierząt; ziarno mielono na mąkę, z której pieczono MOSKOLE; owsianą mąką zaprawiano dawniej polewki, owies święcono w dniu św. Szczepana (26 grudnia) i obsypywano nim domowników życząc zdrowia i dostatku, owies święcono w dniu matki Boskiej Zielnej w bukietach, wierzono też, że na św. Jacka (16 sierpnia) należy skosić nieco owsa i upiec z niego placek (*na święntego Jacka upiyc placka*); słomę owsianą wykorzystuje się do sporządzania naparów w leczeniu dolegliwości reumatycznych; owies siewny (*Avena L.*);

Wniosek:

- 1.** Należy opracować schematy definicyjne dla definicji roślin, zwierząt, ryb, grzybów, narzędzi, części składowych urządzeń, pojęć abstrakcyjnych, w tym też dla czasowników.
- 2.** Jeden autor opracowuje całą grupę tematyczną.

5. Pułapka definicji encyklopedycznych. Definicje nie odpowiadają językowym użyciom wyrazów hasłowych. Por.:

gwiazda «ciało niebieskie złożone z gazów i plazmy, świecące wskutek reakcji termojądrowych zachodzących w jego wnętrzu, czasem widoczne jako punkt świetlny na ciemnym niebie»

Jak do tego mają się użycia: - *gwiazdy migocą* (migocą reaktory termojądrowe?); *gwiazdy zgasły* (skończyła się reakcja termojądrowa?)

księżyc «naturalny satelita Ziemi, najbliższe Ziemi ciało niebieskie krążące dookoła niej, a wraz z nią dookoła Słońca»

Jak do tego ma się użycie: - *spacerować przy księżycu* (spacerujemy przy satelicie Ziemi?)

Przyczyna nieporozumień? – Niezgodność wiedzy językowej i encyklopedycznej (naukowej)

6. Schemat definicyjny czasownika w USJP i w ILGiKP:

USJP

GARNAĆ *książk.* «przysuwać do siebie; przytulać, obejmować»:

NAGARNAĆ – NAGARNIAĆ «zsunąć (zsuwać) coś do czegoś, nasunąć (nasuwać) na coś, zgromadzić (gromadzić) coś w jednym miejscu»:

ODGARNAĆ – ODGARNIAĆ «zsuwając odsunąć (odsuwać), przesunąć (przesuwać) coś (czymś) na bok, na stronę»

PODGARNAĆ – PODGARNIAĆ «garnąc podsunąć (podsuwać) pod coś, zbliżyć (zbliżać) do czegoś, przesunąć (przesuwać) do góry»

ILGiKP

GARNONĆ ‘przesuwać po podłożu coś *sypkiego*’: *Zacyna garnonć piniondze do fartucha*

NAGARNONĆ ‘garnąc, zebrać w danym miejscu, w pojemniku, odpowiednią lub wystarczającą ilość czegoś’: *Nagarnonć owsa do wiyrtelika*

ODGARNONĆ – ODGARNOWAĆ || – ODGARNIAĆ ‘garnąc, usunąć na bok coś z danego miejsca’: *W zimie odgarnioł śniyg*

PODGARNONĆ – PODGARNOWAĆ || – PODGARNIAĆ ‘garnąc, przesunąć coś nieco w jakimś kierunku’: *Podgarnonć piosek na kupe*

7. Schematy definicji nazw kolorów w ILGiKP:

BIOŁY ‘o kolorze: taki jak mleko, jak czysty śnieg’:

CORNY ‘o kolorze: taki jak sadza; czarny’:

CYRWONY ‘cechujący się kolorem takim, jak ma krew’:

ZIELONY ‘o kolorze: taki jak świeża trawa’:

Ewentualne następne spotkanie:

- organizacja prac przygotowawczych (gromadzenie
- materiału, wykorzystanie komputera itd.)
- struktura artykułu hasłowego
- ikonografia w słowniku gwarowym
- ortografia w słowniku gwarowym

Dziękuję za uwagę